

Р. В. МІНЯЙЛО
(Луганськ, Україна)

ЕТИМОНИ БАГАТОЗНАЧНИХ І ОМОНІМНИХ УКРАЇНСЬКИХ РИБАЛЬСЬКИХ ЛЕКСЕМ

Досліджено генезу термінів, номенів і професіоналізмів рибальського промислу, які в сучасній українській мові є багатозначними й омонімними. З'ясовано причини лексико-семантичних зрушень у їхній структурі: семантичний зв'язок між твірними основами лексем різних словотвірних гнізд, метонімічне перенесення з назви знаряддя на об'єкт промислу, зникнення реалій, завдяки яким у минулому між семемами був семантичний зв'язок на основі метафоричного перенесення.

Ключові слова: етимон, внутрішня форма слова, твірна основа, метафоричне перенесення, метонімічне перенесення, полісемія, омонімія.

Проблема взаємовідношень внутрішньої форми та етимології лексем залишається актуальною для сучасної лінгвістики. Як наголошують термінологи, "етимологічні дослідження здатні виявити шукану чи реконструювати цілком іншу внутрішню форму, зіставлену, скоріше за все, з іншим значенням" [3, с. 68].

Українська термінологія рибальства має глибоке коріння. Ще для неолітичних племен дніпро-донецької культури рибальство було одним із традиційних способів господарювання поруч із мисливством і збиральництвом [11, с. 9]. Належаючи до народної, що формувалася давніше від власне наукової, термінологія рибальського промислу впродовж тривалого його розвитку збагачувалася назвами на позначення спеціальних снастей і технологій їхнього застосування, різноманітних деталей рибальського приладдя, риб за родо-видовими й іншими диференційними ознаками, інших об'єктів і процесів, пов'язаних із професійними діями рибалок. Як наслідок, деякі українські рибальські назви в своїй лексико-семантичній структурі розвинули відношення багатозначності, омонімії й подекуди паронімії.

Полісемія та омонімія в галузевих термінологіях уже привертала увагу дослідників. Останнім часом причини розвитку цих явищ в українській науково-технічній термінології вивчали О. М. Кринець, Т. В. Михайлова, Ю. В. Теглівець, у військовій – Н. О. Яценко, у військово-морській – О. Я. Андріянова, у водогосподарській – Л. Д. Малевич тощо. Дослідивши омонімічні відношення, Т. В. Михайлова дійшла висновку, що вони не заважають термінам виконувати свої функції, "однак до ускладнень може призводити внутрішньосистемна омонімія, яка й підлягає першочерговому усуненню з терміносистем науково-технічної термінології" [7, с. 188]. Те саме стосується й внутрішньосистемної полісемії, яка, за словами Л. Д. Малевич, "хоча й виступає засобом мовної економії, проте може спричинити певні негативні явища, ускладнювати наукову комунікацію" [6, с. 81]. Окремі розвідки щодо шляхів творення галузевих паронімічних пар належать В. М. Гончарук (лексика мисливства), О. В. Колган (термінологія гірництва), О. В. Петуховій (термінологія металознавства) тощо. Українська ж лексика рибальства в цьому аспекті досі не була предметом спеціального дослідження.

Мета розвідки — дослідити генезу багатозначних, омонічних та паронічних термінів, номенів і професіоналізмів рибальського промислу, з'ясувавши причини лексико-семантичних зрушень.

Звідси випливають завдання статті: виявити лексеми на позначення реалій рибальського промислу в етимологічних та історичних словниках української мови; зіставити семантику досліджуваних найменувань із семантикою відповідників у загальнономовних і діалектних словниках сучасної української мови, а також із тлумаченням термінів у фаховій літературі; установити спільне й відмінне в семантичній структурі аналізованих назв; наблизитися до етимонних значень.

Найбільший шар традиційної рибальської лексики збережено в діалектній мові, а також в описових етнографічних працях, у яких, як зазначає П. Ю. Гриценко, “часто перепліталися авторські характеристики й оцінки реалій з їх об'єктивним описом, що спирався на свідчення носіїв культури” [2, с. 8]. “Таке поєднання культурної автентики з авторськими оцінками, — висновує мовознавець, — утруднює об'єктивне визначення семантики народних термінів” [Там само].

Отже, історико-етимологічні студії є надзвичайно важливими для узгодження термінології рибальського промислу.

Однією з причин розвитку багатозначності є формальний збіг похідників, що належать до різних словотвірних гнізд, у яких твірні основи семантично пов'язані. Наприклад, значення лексеми *верховодка* такі: “вудка, якою ловлять рибу, не застосовуючи поплавка” [5, с. 115] і “риба, що водиться у верхньому шарі водойми” [14, с. 326]. Еволюціонувавши до видової, назва стала іхтіонімом зі значенням ‘дрібна прісноводна риба родини корошових, малоцінна як промислова’ (СУМ-11, I, с. 337). Термін на позначення різновиду вудки пов'язаний із професіоналізмом *водити*, що означає “різко не смикаючи, то відпускати, то підтягати волосінь, щоб утомити рибу”. Цей процес яскраво відбито в художніх творах, зокрема стійкою професійною словосполученням *водити рибу*, напр.: “... гребля, а на ній дядьки в широких солом'яних брилях «водять» у глибокій воді шук” [12, с. 281]. Загальна ж і видова назви риб мотивовані словом *водиться*, тобто постійно перебувати в якомусь місці. Гадаємо, між твірними основами можна простежити зв'язок (метафоричне перенесення), тому що одним зі значень дієслова *водити* є “примушувати йти з собою приречену тварину” (СУМ-11, I, с. 717).

Схоже розвинулася багатозначність у семантичній структурі рибальського терміна *частик*: “рибальська сіть із дрібними, густими вічками” й “у рибній промисловості — уся риба, крім осетрових, лососевих, оселедцевих та деяких інших” (ТССУМ, с. 432). Перший термін є універбом терміносполучення *частиково́ва ри́ба* (СУМ-11, XI, с. 278), а другий утворено шляхом метонімічного перенесення: риба, яку “виловлюють сітями з дрібними вічками” (СТСУМ, с. 949). Обидва значення мають спільну архісему “велика частота вічок на полотні рибальської сітки”.

До омонічних відношень призводить формальний звуковий збіг термінів, значення яких не пов'язані одне з одним. Лексема *койло* в мовленні українських рибалок має два значення. Перше пов'язане з формою рибальського знаряддя: “зібрані у вигляді кола вірвовки (кодоли) рибальських снастей, або рибальські снасті” (СлМоск, с. 42), пор. *кида́ть койло́м* “кидати у воду сітки ку-

пою на початку рибальства” (СУГО), *коїлати* “укладати невід колами” (СЛЯв, с. 366), генетично пов’язане з хорв. *kojiti* “складати канат у коло” (ЕСУМ, II, с. 502). Назва зі значенням “скупчення риб, що рухаються в певному напрямкові” має затемнену внутрішню форму: пор. *ити* (*йти*) *коїлом* “йти косяком, масово потрапляючи в сітку” (СлЧаб, с. 63). Проте таке скупчення має форму клина, а не кола. Можна припустити зв’язок слова *коїло* зі словом *кодло* “рід, плем’я; поріддя, виплодок, виводок” (ЕСУМ, II, с. 491). Тоді сумнівне, на думку етимологів, запозичення слова з германських мов, пор. з нововірхньонімецьким *kütt* “зграя птахів” і голландським *kudde* “стадо” (Там само), може й не видатися таким уже сумнівним.

Ще належить реконструювати етимони рибальських паронімів *крошнія* “рибальський сак” і *крошень* “гурт білої риби” (ЕСУМ, III, с. 106). Д. Яворницький слово *крошень* тлумачить як “гурт білої риби” (термін, що його вживають дніпровські фахівці зрозведення риби в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях), а слово *крошні* подає як синонім до слова *козли* зі значенням “різні назви козел, що ставлять по гребневій солом’яного даху, щоб вітер не зносив соломи” (СЛЯв, с. 396, с. 365). Зазначимо, що усталені в рибальському промислі терміни часто є різногалузевими. Етимологи, узявши до уваги спостереження А. Мейє, що два предмети – складники одного цілого – в індоевропейських мовах позначали не двоїною, а саме множиною, висновують: правильним позначенням ткацького верстата (основа якого схожа на основу рибальського сака – Р.М.) є форма **krosna* (ЕССЯ, XIII, с. 16). Отже, лексеми *крошнія* і *кросна* є давніми професіоналізмами мови народних промислів і ремесел. Слово ж *крошень* має іншу внутрішню форму, тому є похідним від **krušiti* із загальним значенням “ділити на дрібні частини” (Там само, с. 49). Образ викладеної купою на продаж риби, що Є. Тимченко ілюструє прикладом з Актових книг Полтавського міського уряду XVII ст.: “*Коропов два, крошени полтретнадцат головы*”, де *голова* “лічба риби (в’ялої); ув одній голові риби могла бути різна кількість 100–500–1000 тощо, залежно від розміру риби” (СлТимч, II, с. 549), співвідносний з іншими образами зібраних у купу речей, предметів: пор. у говірках білоруської мови *крушнія*, *крушина* “купа (каміння)” (ЕССЯ, XIII, с. 51). Зауважимо, що спільна сема ‘складники одного цілого’ в семантичній структурі назв *крошнія* і *крошень* може свідчити про їхню можливу генетичну спорідненість.

Серед головних причин розвитку омонімії в рибальській термінології, як і в багатьох інших термінологіях стародавніх промислів, – “діахронні розходження значень” [10, с. 103], унаслідок чого в одному з лексико-семантичних варіантів згасає інтегральна сема. У словниках сучасної української мови значення “зменшене до *ліса* (плетена загорода)” і “те саме, що *волошінь*” подано як омонімії під вокабулою *ліска* (СУМ, IV, с. 523). Цим словом у говірках української мови зокрема називають “прилад з лози, яким ловлять рибу” (СлОниш, с. 420). Він має паралелі в польській мові, пор. *laska* “плетений рибальський пристрій” (ЕССЯ, XIV, с. 252). Перша назва є десемантизованим демінутивом (пор. *сіть* → *сітка*, *поплав* → *поплавок*), вона генетично пов’язана з псл. *lěsa* “плетінка з гілок, прутів, клітка, плетена огорожа, пліт” (ЕСУМ, III, с. 267) і має відповідники в південнослов’янських мовах: болг. *лѣса* “плетена з очерету огорожа вздовж берега моря, де ловлять рибу”, *л’аса* “прилад ловити рибу в

мілких річках: плетена з горіхового пруття решітка, виставлена на швидководді”, макед. *леса* (з ремаркою *застаріле*) “верша (з прутків)” (ЕССЯ, XIV, с. 232, с. 233). Натомість лексема *лѣса* в період середньоукраїнської мови (за класифікацією Ю. Шевельова) розвиває значення “рибальська ліса, зазвичай сплетена чи зсукана з кінської волосіні” (за джерелом 1583 року), усталене й у сучасній російській мові: пор. *лѣса* й *леса́* “довга міцна нитка, один кінець якої прикріплюють до вудлища, а до іншого прив’язують рибальський гачок”. Хоча в діалекті російської мови до слова *леса́* зафіксовано значення “рибальська снасть особливої будови ловити навагу й тріску” (Там само, с. 234), де з тлумачення можна зрозуміти, що це знаряддя складнішої будови, ніж звичайна ліса (= волосінь). Проте інші приклади з широкого діалектного простору свідчать на користь другого значення (ліса = волосінь): *лѣсеть*, *лесета́* (похідники з суфіксом *-et-* від * *lěsa*) “нитка або шнур на вудочці, зазвичай сплетені з кінської волосіні” (Тверщина, Вологодщина, Псковщина) (Там само, с. 236). Отже, омонімія відношення між семемами лексеми *ліса* є результатом зникнення інтегральної семи “плетена” в одному з лексико-семантичних варіантів унаслідок науково-технічного прогресу, коли кустарний спосіб виробництва замінив фабричний (плетінка з волосіні → синтетичне волокно).

Серед причин постання паронімних назв – спільна твірна основа і співзвучні словотворчі афікси: пор. *лиманка* “молодий оселедець (*Clupea pontica*), що живе в лимані Дніпра” [4, с. 94] і *лиманник* “частина лиману, що під час легкого вітерця потрапляє до смуги безвітря й залишається нерухомою” (СлГр, с. 359). Перша назва є універбом усталеної в науковому обігу терміносполуки *лиманна риба* (пор.: “річкові і лиманні риби” [1, с. 9]) і належить до словотвірного типу “назва водойми чи певної частини її” + суфікс *-к(а)* = “назва риби за місцем основного її перебування”: пор. *донка* “риба, що водиться в нижній частині водойми” [14, с. 326], *дунайка* “дунайський оселедець”, *чорноморка* “оселедець, що першим потрапляє в дунайську воду” (СУГО), *дніпрівка* “щука, що водиться в Дніпрі”, *трав’янка* “щука, що водиться в непроточній воді” [13, с. 59] тощо. Хоча цей словотвірний тип поступається двокомпонентним терміном висловам: *плавньова́ риба* “риба, що водиться в плавнях” (СУГО), *верхова́ риба* “риба, що водиться у верхньому шарі водойми”, *сподова́ риба* “риба, що водиться в придонному шарі водойми”, *жолобна́ риба* “риба, що водиться в т. зв. “жолобі” – протоці, що сполучає зокрема річку з озером”, *дніпровá щука* “щука, що водиться в Дніпрі”, *озірна щука* “щука, що водиться в озері”, *болотяна щука* “щука, що водиться в болоті”, *дніпровий короп* “короп, що водиться в Дніпрі”, *озірний короп* “короп, що водиться в озері” [13, с. 59]. Двослівні терміни кращі за однослівні відповідники тим, що передбачають точне тлумачення, а саме – розрізнення гіпонімів. Говорячи, наприклад, *дніпрівка*, нефахівцеві важко зрозуміти, *щука* це, чи, скажімо, *плітка* або *краснопірка*, що водиться в Дніпрі. Саме стійкі словосполучення поширені серед номенклатурних назв, що передбачають особливу точність номенування видових і підвидових назв риб: пор. *форель струмкова* (*Salmo trutta fario* L.), *форель озерна* (*Salmo trutta lacustris* L.), *лосось дунайський* (*Hucho hucho* L.) [9, с. 288, с. 292, с. 295], *лин озерний* (*Tinca tinca* L.) [8, с. 265], *судак морський* (*Lucioperca marina* (Cuvier et Valenciennes)), *йорж донський* (*Gumnocephalus aserina* G.) [15, с. 58, с. 114]. Варто зазначити, що й такі номени не завжди витри-

мують конкуренцію. Наприклад, словосполучки *чоп дністрянський* і *чип дунайський* усталилися лише як професіоналізми. У науковій літературі їх заступили номени *чоп великий* (Zingel zingel L.) і *чоп малий* (Zingel streber streber Siebold) [Там само, с. 86, с. 91].

Є випадки успішного входження в наукову мову однослівних номенів на позначення риб конкретного виду: напр., *близна* (*Aspius aspius*) “хижа прісноводна промислова риба” (СУМ-11, I, с. 181). Хоча в діяхронному аспекті такі назви мають найбільше структурних і семантичних зрушень: інший наголос — *бэлизна́* “риба з породи коропів (*Aspius garax*)” (риба того самого виду, яку в народі називають *жерех*, але за іншою класифікацією — Р. М.) (УмСп, с. 59), інше значення — *бэлизна* “збірне: назва дрібної риби різного гатунку” (XVIII ст.) (СлТимч, I, с. 170).

Підсумовуючи, можна виділити такі причини появи багатозначних, омонімічних і зрідка паронімічних українських рибальських лексем: формальний збіг похідників, які належать до різних словотвірних гнізд, але твірні основи яких семантично пов'язані; формальний звуковий збіг лексем, значення яких не пов'язані одне з одним; метонімічне перенесення в межах моделі “назва знаряддя, спрямованого на об'єкт” → “назва об'єкта”; зникнення позначеної певною лексемою реалії, унаслідок чого втрачається зв'язок з етимологом; універбація двоконтактних термінних словосполучень із різним значенням, що мають той самий прикметниковий складник.

1. *Виноградов К. О.* Іхтіофауна північно-західної частини Чорного моря. — К: Вид-во АН УРСР, 1960. — 116 с.
2. *Гриценко П.* Словники традиційної культури: між термінографією та етнографією // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 6–13.
3. *Дяков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К.: ВД “КМ Academia”, 2000. — 218 с.
4. *Кравченко Ю. В.* Тюркізми в гідронімній системі колишнього Великого Лугу Запорозького-ІІ // Вісник Запорізького нац. ун-ту: Філологічні науки. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — № 1. — С. 91–95.
5. *Липкевич І. Г.* Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянищини: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.02 / Запорізький ун-т. — Запоріжжя, 1993. — 246 с.
6. *Малевиц Л.* Термінологічна полісемія: онтологія явища, різновиди, шляхи впорядкування // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2007. — Вип. VII. — С. 78–81.
7. *Михайлова Т.* Омонімія в українській науково-технічній термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2005. — Вип. VI. — С. 185–189.
8. *Мовчан Ю. В., Смірнов А. І.* Фауна України: У 40 т. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 8 (Вип. 2, Ч. 1). — 360 с.
9. *Павлов П. Й.* Фауна України: У 40 т. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 8 (Вип. 1). — 352 с.
10. *Павлова О. І.* Основи термінознавства: Навч. пос. для студ. вищ. навч. закладів. — Рівне: Волинські обереги, 2011. — 200 с.
11. *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. — К.: Академія, 2001. — 152 с.
12. *Мосюра В. М.* Вибрані твори: У 2 т. — К.: Наук. думка, 2000. — Т. 2: Поєми. Роман. — 552 с.
13. *Тарасенко Г. Д.* Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянищини в словниково-му складі української мови // Діалектологічний бюлетень. — Вип. VIII. — К., 1961. — С. 57–63.

14. Тищенко Т. Явища універбації в лексиці східноподільського ареалу // Наукові записки Вінницького держ. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): Зб. наук. пр. – Вінниця, 2012. – Вип. 16. – С. 325–330.
15. Щербуха А. Я. Фауна України: У 40 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 8 (Вип. 4). – 384 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) / Под ред. О.Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1987. – Вип. 13. – 285 с.; Вип. 14. – 268 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.; 1989. – Т. 3. – 552 с.
- СлПр – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”: У 4 т. / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомехан. способом. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 2. – 573 с.
- СлЛис – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СлМоск – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса: ОДПІ ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.
- СлОниш – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. I. – 496 с.
- СлТимч – Історичний словник українського язика: У 2 ч. / За ред. проф. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. I. – 528 с.; Т. I (Зошит II). – С. 529–947.
- СлЧаб – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
- СлЯв – Яворницький Д. І. Словник української мови. – Катеринослав: Видання вид-ва “Слово”, 1920. – Т. I. – 411 с.
- СТСУМ – Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД “ШКОЛА”, 2009. – 1008 с.
- СУГО – Словник українських говорів Одещини / Укл. О. І. Бондар та ін. – Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. – 224 с. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1911>.
- СУМ-11 – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1 – 799 с.; 1973. – Т. 4 – 840 с.; К.: Наук. думка, 1980. – Т. 11 – 699 с.
- ТССУМ – Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика / За заг. ред. В. С. Калашника. – Х.: ФОП Співак Т. К., 2009. – 464 с.
- УмСп – Словарь російсько-український: У 4 т. / Зібр. і впоряд. М. Уманець і А. Спілка. – Л.: НТШ, 1893. – Т. I. – 320 с.

R. V. Miniailo

THE ETYMONS OF POLYSEMANTIC AND HOMONYMIC UKRAINIAN FISHING WORDS

The fishing trade terms and professional words, which in modern Ukrainian are polysemantic and homonymic, origin is studied in the research. The following causes of lexical and semantic changes in their structure are found out: the semantic relation between the primary stems of different word families lexemes, the metonymic transfer from the instrument name to the trade object, the disappearing of the words, which made the semantic relation between the sememes possible upon the metaphoric transfer in the past.

Key words: etymon, inner word form, primary stem, metaphoric transfer, metonymic transfer, polisemy, homonymy.